

ספרות החלוקה: על פדגוגיה ופוליטיקה בהשוואה בין הודו לישראל

איילת בן-ישי

החוג לשפה וספרות אנגלית, אוניברסיטת חיפה

שתי טריטוריות חולקו עם סיומו של השלטון הבריטי בהן: הודו (1947) ופלשתינה (1948). בדרום אסיה הביאה החלוקה בסופו של דבר להקמתן של שלוש מדינות: הודו, פקיסטן ובנגלדש (האחרונה הוקמה ב-1971). במזרח התיכון הובילה החלוקה להקמת מדינת לאום אחת, ישראל, ואילו הלאום הפלסטיני נותר ללא מדינה עצמאית. אף שהנסיבות של שתי החלוקות שונות במובנים רבים, קשה לקוראים המצויים בהיסטוריה של ישראל-פלסטין להתעלם מהדמיון בין השתיים. יתר על כן, הדמיון בין שתי החלוקות אינו מתמצה רק במהלך ההיסטורי, אלא מתבטא גם בתוצאותיהן ובמורשתן, וגם באתגרים הלא פתורים שעדיין עומדים לפני תושבי שני האזורים. כפי שאראה במאמר זה, מבט משווה בשתי החלוקות הללו כולל את רוב הרכיבים שעושים את פרויקט ההשוואה בין הודו לישראל למפתה כל כך. ואכן, בשנים האחרונות נעשה המחקר ההשוואתי של החלוקות פורה ביותר ויש לו השלכות חשובות על חקר ההיסטוריה, המשפט והתרבות הן של דרום אסיה והן של המזרח התיכון. אני מניחה שבמידה מסוימת ניתן למצוא את ההיסטוריה המשותפת הזאת, ואת ההשוואה שהיא מזמנת, בבסיס רוב המאמרים המאכלסים גיליון זה — אם במובלע ואם במפורש.

* ברצוני להודות לאיתן בר-יוסף, ליאלי השש, לזוהר ויימן-קלמן, לקרן עמרי ולקוראים האנונימיים של תיאוריה וביקורת, על הערותיהם המכילות והמועילות; ולעופר שור, על העזרה בתרגום. תודה מיוחדת לסטודנטיות שנשאו בעול הסמינר "Stories of Partition", אשר בעקבותיו נכתב מאמר זה, ושגרמו לי לחשוב על הדברים מחדש: אליסון, ימאמה, לורה, ליאן, מנאר, אביאלה, אושר, קאתיה, נידה ולילה (ולמען פרטיותן אני מזכירה אותן כאן רק בשמותיהן הפרטיים). מחקר זה (מס' 236/12) זכה לתמיכת הקרן הלאומית למדע.

ואולם ייתכן שההשוואה מפתה ופורה מדי. ייתכן שכחוקרות ישראליות אנחנו ממהרות מדי לאמץ את המודל ההשוואתי ולכן מתקשות להבין את אירועי החלוקה בתת-היבשת ההודית בהקשרים ההיסטוריים, הפוליטיים והתרבותיים שלהם. אנו נוטות לעתים לשכוח שההבדלים בין האירועים והפרטיקולריות שלהם חשובים לא פחות מקווי הדמיון המפתיעים ביניהם. כל השוואה, יש לזכור, עלולה לצמצם אירוע זר ומורכב לכדי מה שניתן לראות מבעד לפריזמה המקומית, ואולי אף להפוך את ההיסטוריה הזרה לכלי לאישור מה שאנחנו כבר יודעות וחושבות ממילא.

עם זאת, אי-אפשר שלא להשוות. ראשית, ההשוואה היא כלי ביקורתי חשוב: יש ביכולתה להפוך את הזר למוכר, אך גם לעשות הזרה למה שנעשה מוכר מדי. שנית, ההשוואה היא בלתי נמנעת מכיוון שהיא טבועה באופן קריאתו של ההקשר הזר: בבואנו, כחוקרות ישראליות, לדון בחלוקה בדרום אסיה איננו יכולות שלא לקרוא את ההיסטוריה ואת התרבות ההודית דרך ההיסטוריה והתרבות שלנו, שהרי הן הבנו באופן זה או אחר את תודעתנו, את הטיותינו ואת ידיעותינו. יתר על כן, ההשוואה אינה רק כלי אנליטי ראשון במעלה; פעמים רבות היא גם המוטיבציה הראשונה לחקור דבר מה חדש. ואכן, המחקר המשווה נעשה כה מובן מאליו עד שהוא משכיח לעתים את השאלות הביקורתיות: איך אנחנו משווים ולשם מה? את מה ואת מי משרתת ההשוואה? מהם ההיבטים הפוליטיים והאתיים של ההשוואה ואיך הם קשורים לפרקטיקות השונות שלה?

מתח מתודולוגי ואידיאולוגי זה — בין הפיתוי שבהשוואה לבין הסכנות הטמונות בה, בין היותה בלתי נמנעת לבין הצורך להתמודד איתה התמודדות ביקורתית — עמד בבסיסו של סמינר שלימדתי בשנת 2011 בחוג לשפה וספרות אנגלית באוניברסיטת חיפה. הסמינר לא תוכנן להיות השוואתי. התכוונתי ללמד ספרות העוסקת בחלוקתה של הודו, תת-סוגה מרתקת מבחינה היסטורית, פוליטית, ספרותית ותרבותית. ואולם במהלך הסמינר שבו ועלו — באופנים צפויים יותר וצפויים פחות — מיני השוואות להקשר המקומי שלנו, ובעיקר לשוואה מחד גיסא ולנכבה מאידך גיסא. וכך, אף שחזרתי והצהרתי לפני הסטודנטיות ולפני עצמי שהקורס שלנו אינו השוואתי, אלא עוסק אך ורק בספרות, בתרבות ובהיסטוריה של תת-היבשת ההודית, הרי היום ברור לי מה שהיה עליי להבין כבר אז: בסוף כל משפט שנאמר בשיעור בחיפה על חלוקת תת-היבשת להודו ולפקיסטן — על מקורותיה ההיסטוריים, על ייצוגה בספרות הכתובה באנגלית ועל השפעתה על הבניית התרבות ההודית המודרנית — בסוף כל משפט כזה (ולעתים גם בתחילתו) ישב אותו ערבי עם נרגילה משירו של מאיר אריאל, ולצדו ששת המיליונים.

מאמר זה דן בסוגיות שעלו תוך כדי הוראת הסמינר ולאחריו. הוא מנסה לעמוד על הבעייתיות שבמבט המשווה בין ישראל להודו, אבל גם להצביע על התובנות שהוא יכול להניב. אפתח בסקירה קצרצרה של תולדות החלוקה בדרום אסיה ובתיאור מפורט יותר של הסמינר ושל הקשיים שנתקלתי בהם במהלכו. בחלקו העיקרי של המאמר אתאר כיצד קראנו וניתחנו את הרומנים וכיצד ענו הקריאה והניתוח במידה מסוימת על הקשיים המתודולוגיים

והפדגוגיים שהתעוררו בקורס. בחלקו האחרון של המאמר אראה איך האנגלית – שפת הרומנים שקראנו, שפת הסמינר, שפת הקולוניאליזם והניאואימפריאליזם – מתווכת את המאורעות, את ייצוגם ואת ההשוואה ביניהם. אטען שהאנגלית, המשמשת הן בהודו והן בישראל גם שפה זרה וגם הקשר הכרחי ואף מקומי, חושפת את המפגש בין המורכבות האידיאולוגית של הטקסט לבין המורכבות האידיאולוגית של מקום הקריאה וכך מאפשרת – אולי באופן פרדוקסלי – עמדה השוואתית שהיא מקומית וגם ביקורתית.

עמדה השוואתית זו, המתבססת על קריאה צמודה וביקורתית ברומנים שלמדנו, יכולה לשמש נקודת מוצא לדיון מתודולוגי בסוגיות החלוקה בפרט ובפרויקט ההשוואתי הודו-ישראל ככלל. המאמר מציע מעין מודל פדגוגי-מחקרי שאינו רואה בהקשר ההודי ובהקשר המקומי זירות נפרדות לגמרי, אלא דווקא זירות המתקיימות במרחב קולוניאלי ופוסטקולוניאלי משותף. כפי שאראה, מודל זה רואה בעובדה שההשוואה אינה נעשית ממקום ניטרלי יתרון ביקורתי דווקא. במקום לנסות למצב את עצמנו מחוץ לאירועי החלוקה ולהשלכותיהם התרבותיות, עלינו לבחון אותם דווקא ממקום מורכב יותר, הקורא את חלוקת תת-היבשת ההודית דרך הפריזמה של ההקשר ההיסטורי המקומי וההבניות התרבותיות המתווכות אותו.

החלוקה בדרום אסיה

ב-15 באוגוסט 1947 השתחררה הודו הבריטית מעול הקולוניאליזם ובמקומה נוסדו שתי מדינות עצמאיות: פקיסטן והודו. פקיסטן הוקמה כמדינה מוסלמית והייתה מורכבת משני אזורים נפרדים ומרוחקים: מערב פקיסטן ומזרח פקיסטן. ב-1971, לאחר מלחמת אזרחים קשה, פרשה מזרח פקיסטן והפכה לבנגלדש. הודו, לעומת זאת, הוקמה כמדינת כל אזרחיה. רוב תושביה היה הינדואי ולמיעוט המוסלמי ניתנה אוטונומיה תרבותית מוגבלת (בעיקר בענייני מעמד אישי, כגון נישואים, ירושה וכדומה). ההנהגות של שתי המדינות שבדרך אמנם הסכימו לעצם החלוקה, אך את עקרונות החלוקה בשטח ואת התוואי הסופי שלה (כלומר את גבולותיהן של שתי המדינות) קבע השלטון הבריטי היוצא. החלוקה הביאה בחשבון בעיקר את דת הרוב, והתעלמה כמעט לחלוטין מהיבטים דמוגרפיים חשובים אחרים כגון אתניות, שפה, תרבות, בעלות על הקרקע וגישה לאדמות חקלאיות ולמקורות פרנסה. החלוקה הובילה לחילופי האוכלוסין הגדולים ביותר בתולדות האנושות – בחישוב כולל, כ-18 מיליון בני אדם נעקרו מבתיהם. הינדואים עברו מפקיסטן להודו, מוסלמים עשו את הדרך ההפוכה וכולם הפכו לפליטים במדינותיהם החדשות, שלא היו ערוכות לקלוט אותם. תהליך החלוקה היה כרוך באלימות יוצאת דופן ורחבת היקף: על פי הערכות, מיליון עד שני מיליון אזרחים משני הצדדים נרצחו במהומות במהלך החלוקה ובתקופה שקדמה לה. עשרות אלפי נשים נאנסו, נחטפו למדינת שוביהן ואולצו להינשא.

השלכותיה של החלוקה על כל היבטיה מרחיקות לכת. ההיסטוריה של האירועים נתונה במחלוקת ועודנה הולכת ונכתבת, אבל היום כבר מובן כי החלוקה היא אירוע מתמשך שטרם

הגיע אל קצו.¹ התמשכותה של החלוקה ניכרת בין השאר בסכסוכי הגבול הנמשכים, במעמדו השנוי במחלוקת של חבל קשמיר ובאלימות הבין-דתית והבין-קהילתית המזעזעת את הודו מדי פעם ומבנה גם את הזהות הלאומית והתרבותית.² לא בכדי, כפי שנראה גם בהמשך הדברים, חוזרת ועוסקת הספרות ההודית בסיפורי החלוקה גם עשרות שנים לאחר שלכאורה הסתיימה והושלמה.

סיפורי החלוקה עמדו בלב הסמינר. סילבוס הקורס כלל ארבעה רומנים מרכזיים, שנקראו לפי הסדר הזה: אור שמש על עמוד שבור מאת עטייה חוסיין (Hosain 1961); רכבת לפקיסטן מאת קושוונט סינג (Singh 1956); בנות סודרות מאת מנג'ו קפור (Kapur 1998); וקווי הצל מאת אמיטב גוש (Ghosh 1988).³ נפגשנו אחת לשבוע לארבע שעות בחדר הסמינרים של החוג. בסמינר השתתפו עשר סטודנטיות, מיעוטן תלמידות מחקר ורובן לקראת סיום התואר הראשון, מחציתן פלסטיניות תושבות ישראל ומחציתן יהודיות. חוץ מסטודנטית אחת, תלמידת החוג ללימודי אסיה שטיילה בהודו כמה פעמים, הסטודנטיות כמעט לא ידעו דבר על הודו וממילא לא הכירו את אירועי החלוקה. יתר על כן, אף שרובן היו סטודנטיות לספרות אנגלית, ספק אם נתנו את דעתן קודם לכן על הקורפוס הספרותי הרחב הנכתב באנגלית מחוץ לאנגליה ולארצות הברית. עוד חשוב לציין שהקורס, כמו כל הקורסים אצלנו בחוג, התנהל באנגלית, כלומר שפת הלימוד והדיון בכיתה לא הייתה שפתן הראשונה של רוב הסטודנטיות. השפה שבה נכתבו הטקסטים במקור גם איננה השפה שבה חוו את החלוקה רוב משתתפיה וקורבנותיה — ועוד אשוב לנקודה זו בסוף המאמר.

וכך הוגדרו מטרות הקורס בסילבוס:

קורפוס נרחב בספרות האנגלית נכתב על אירועי החלוקה של הודו ופקיסטן שליוו את עצמאותן מהשלטון הקולוניאלי הבריטי ב-1947. קורס זה יחקור את ההקשרים ההיסטוריים, הפוליטיים והתרבותיים של טראומת חלוקה זו ואת השלכותיה, כפי שהם באים לידי ביטוי בספרות. אגב

1 על החלוקה והשלכותיה היום ראו Hasan 1993; 2000; Pandey 2001; Kaul 2002; Khan 2007; Zamindar 2007; Daiya 2008; Talbot and Singh 2009. על החלוקה בחבל בנגל (מזרח פקיסטן) ראו Chatterji 2007.

2 על מקומן של נשים בסיפור החלוקה ובהיסטוריה שלה ראו Butalia 1998; Menon 2004. כיוון שאני מתמחה בספרות הודית ולא בספרות פקיסטנית, התרכזתי בייצוגים של החלוקה שנכתבו בהודו או במערב (אם מנקודת מבט הינדואית ואם מנקודת מבט מוסלמית). להשוואה מרתקת בין ישראל לפקיסטן ראו Devji 2013.

3 כל הספרים נכתבו במקור באנגלית. את כולם כתבו סופרים הודים, אף שגוש וחוסיין התגוררו במערב חלקים ניכרים מחייהם. הספרים לא תורגמו לעברית וכל התרגומים במאמר הם תרגומים שלי. ארבעה ספרים אלו אינם ממצים כמובן את כל ספרות החלוקה, אף לא את זו שנכתבה באנגלית, אבל הם מייצגים למדי. מתוך הספרות הבריטית הענפה על החלוקה בשפות ההודיות השונות (ובעיקר בהינדי, אורדו, בנגלי ופנג'אבי) אציין כאן רק את ספרו המונומנטלי של ישפל בהינדי (Yashpal 1958), את סיפורי הקצרים הרבים של סעאדת חסן מנטו באורדו (Manto 1997) ואת רומן המופת של בישאם סאני בהינדי (Sahni 1988). כמו כן ראוי להזכיר את מפעלו העצום של אלוך בהאלה, שקיבץ את סיפורי החלוקה לאסופה בארבעה כרכים (Bhalla 1994). למחקר אקדמי על ספרות החלוקה ראו Didur 2006; Roy 2010.

קריאתנו ברומנים ובסיפורים הקצרים נעסוק בסוגיות של ז'אנר, שפה וייצוג; של הבניית אתניות, מסורת ותרבות; וכן במורשת האימפריאלית ובשאלות אחרות שעולות בלימודים פוסטקולוניאליים בני זמננו.

בדיונים בכיתה נידרש גם לשאלות רחבות יותר הנוגעות להפרדה בין עמים ואנשים, ארצות ומדינות, שפות ותרבויות. את הקריאה ברומנים תלווה קריאה בספרות מחקר מתחום התיאוריה הביקורתית, ההיסטוריה, הלימודים הפוסטקולוניאליים, המגדר ולימודי המוכפפות.

הקורס לא נועד להיות השוואתי: המסגרת התיאורטית שבניתי לו אמנם הייתה אקלקטית, אך הוא לא היה אמור לחרוג מהגיאוגרפיה ומההיסטוריה של הודו. ואולם, מן הפסקה השנייה של הסילבוס עולה שההקשר המקומי היה קיים כבר בשלב ההמשגה. אחרי הכול, הקשר זה היה חלק מרכזי מהעניין המחקרי שלי בספרות החלוקה ובגללו היה לי חשוב ללמד קורס כזה דווקא בחיפה. לכן אף תכננתי לייחד בסוף הקורס פגישה לנושא "Partitions of Israel/Palestine", ולקרוא בה עם הסטודנטיות פרק מתוך ספרה של גיל הוכברג, למרות החלוקה: יהודים, ערבים וגבולות הדמיון הבדלני (Hochberg 2007). על פי התוכנית, אחרי שנצטייד בידע ובתוכנות שצברנו מלימודים מעמיקים של ההקשר ההודי, נוכל לדון בסוגיות דומות המעסיקות אותנו כאן בחיפה.

התחלתי את הקורס, כאמור, מתוך כוונה להתמקד בספרות ההודית. ואולם מהר מאוד התברר שהדברים מתגלגלים אחרת משתכננתי. שוב ושוב פנו הדיונים בכיתה להשוואה עם ההקשר ההיסטורי המוכר לסטודנטיות, הקשר שהן הרגישו נוח יותר לחוות עליו דעה. נטייה זו מובנת, ואף מוכרת לי מקודמים אחרים, אבל את מושא ההשוואה לא צפיתי כלל. בגלל קווי הדמיון בין אירועי החלוקה בהודו לבין אירועי החלוקה בישראל/פלסטין נראה לי מתבקש להשוות ביניהם ואף העליתי את האפשרות הזאת בפתיחת הקורס. בשני המקרים נעשתה החלוקה לפי קווים אתניים ודתיים בעקבות שלטון קולוניאלי בריטי; בשניהם הניבה החלוקה עצמאות לאומית כמעט מיתולוגית ומיעוט לאומי/אתני/דתי מוחלש מבחינה פוליטית וכלכלית; בשניהם נכפו על המיעוט חילופי אוכלוסין רחבי היקף שעוררו, בין היתר, סוגיות נכסי נפקדים סבוכות שמסרבות להיעלם. די בציון קווי הדמיון הבולטים הללו להבין את עוצמת הפיתוי להניח ששתי התרבויות חולקות היסטוריה משותפת.

הופתעתי אפוא לגלות שאירועי 1948 לא היו בעבור הסטודנטיות — ערביות כיהודיות — מושא השוואה נפוץ. דווקא שואת היהודים בזמן מלחמת העולם השנייה נראתה להם מסגרת רלוונטית להבנת החלוקה בתת-היבשת ההודית. חשוב להסביר שהשואה לא נזכרה בשל דמיון היסטורי כלשהו לחלוקה בהודו, אלא מתוקף היותה קנה מידה עולמי לאלומות טראומטיות בלתי נתפסות. הסטודנטיות חזרו ופנו לשואה מתוך ניסיון להבין ולעכל את המאורעות הקשים שעלו מן הטקסטים — רצח של מיליונים, אלימות ממוסדת בהיקפים מפלצתיים, תחושה של אובדן דרך אנושי ומוסרי מוחלט. הנכבה אמנם הייתה יכולה לשמש מסגרת היסטורית כדי להבין את החלוקה, אבל השואה סיפקה את ההקשר הרגשי, הטרגי והטראומטי.

מדוע הייתה אפוא השואה נקודת ההתייחסות המרכזית בכיתה, אף שגם הנכבה היא טראומה רגשית עצומה ומכוננת, בוודאי בעבור הסטודנטיות הפלסטיניות? ההסבר נעוץ בהימנעות מדיון בנכבה, מן הצד האחד, ובנגישותן של תמות השואה מן הצד האחר. ראשית, נראה שבעיני הסטודנטיות טראומת הנכבה היא עניין שנוי במחלוקת וכי הנרטיבים הישראליים והפלסטיניים מוציאים זה את זה. נראה שההכרה בכך שהנכבה היא טראומה לאומית די בה לייצר אשמה ולהביא לידי דה-לגיטימציה של הנרטיב הציוני, המרכזי לזהותן של חלק מהתלמידות. אזכורי השואה יצרו בכיתה הרגשה של אחווה ואנושיות משותפת, ואילו טראומת הנכבה איימה לייצר קונפליקט ומתח שהסטודנטיות (כולן!) לא רצו או לא יכלו להכיל. השואה, לכאורה, נעדרה מורכבות ביחס לרע ולטוב.

יתר על כן, היה לסטודנטיות קל יותר להתרכז בזוועות – במוות, באונס, בפליטות – ובלבד שלא יאלצו להידרש להקשרים הפוליטיים, החברתיים והתרבותיים שלהן. כך, למשל, לא הועלתה הטענה הפלסטינית על השימוש הציוני בשואה להצדיק את אירועי הנכבה. באופן מטריד הייתה השואה מקום מפלט לכולן: מקום שבו אין אלא צד אחד שהוא רע מובהק, תוקפן אלים שמולו עומד קורבן תמים. בשיח השואה, לפחות כפי שהתפתח בכיתה, לא הייתה סכנה שלמי מהמשתתפות תיוחס פתאום אשמה כלשהי.

חשוב להדגיש כי הנכבה ואירועי 1948 לא נעדרו לגמרי מהכיתה. הם הוזכרו מפעם לפעם, אך רק לעתים רחוקות התפתחו לכלל דיון משמעותי. לאמיתו של דבר, לרוב הוזכרו הדברים דווקא בהפסקות, בשיחות אגב סביב שולחן הסמינרים, לרוב בין היהודיות לבין עצמן או בין הפלסטיניות לבין עצמן. כיוון שהשיחות התקיימו כאמור בהפסקה, לרוב בין הסטודנטיות לבין עצמן (חלקן כמובן בערבית, שפה שאינני דוברת), אינני יכולה לתת עדות מספקת על תוכן השיחות. מהמעט שבכל זאת שמעתי נראה שאירועי החלוקה בדרום אסיה שימשו בעיקר להצדיק או לשלול אירועים במרחב המקומי או לאשש את דעותיהן הפוליטיות של המשתתפות. על כל פנים, השיח היה משטיח ומתסכל ויותר משעסק במפורש בחלוקה ובתוצאותיה, גילם את ההבדלים בין הקבוצות.

אין בכל זה כדי להפתיע את מי שמכירה את אופייה הרב-תרבותי המורכב של אוניברסיטת חיפה, הטומן בחובו פוטנציאל לריבוי קונפליקטים על רקע זהות לאומית.⁴ מניסיוני, בגלל הפוטנציאל הזה נמנעות הסטודנטיות מאינטראקציות ומדיונים שעלולים להביא לידי קונפליקט לאומי גלוי. לכן כנראה חששו הסטודנטיות בסמינר שהעלאת ההקשר ההיסטורי המקומי ודיון בסוגיות פוליטיות יסכנו את האווירה ההרמונית בכיתה ויעצימו את המחלוקות. כמו שנראה בהמשך הדברים, עצם ההשוואה העלתה שאלות בדבר אחריות ואשמה שהביאו לידי שיתוק: ברומנים עצמם, בספרות המשנית וגם אצלנו בכיתה.

4 על אופייה הרב-לאומי של אוניברסיטת חיפה ועל מודלים שונים של מפגשים ומה שהם מאפשרים ראו הרץ-לזרוביץ ואחרים 2010; Hertz-Lazarowitz et al. 2012; Elbaz-Luwisch 2009; Blumen and Halevi 2005.

גם האמביוולנטיות שלי עצמה מנעה את התפתחותו של שיח מורכב יותר על ההיסטוריה המקומית. מצד אחד רציתי שהדיון יהיה רלוונטי יותר בעבור הסטודנטיות, ומצד שני חשתי שהדיון בחלוקה במזרח התיכון ישתלט על הסמינר ויהפוך את החלוקה בדרום אסיה ואת תוצריה התרבותיים למעין אלגוריה למרחב המקומי. מצאתי עצמי מלהטט בכיתה בין הרצון שלי להרחיב את ההקשר ואת המורכבות של ההשוואה לבין הצורך להזהיר מפני הסכנות הטמונות בצמצום החלוקה בתת-היבשת ההודית לכדי מודל בעבור ההקשר המקומי. גם האופן שבו הפכה השוואה למסגרת המארגנת הכמעט בלעדית בעבור הסטודנטיות טרד את מנוחתי: כיצד נוכל ללמוד על חלוקת תת-היבשת ההודית ולדון במורכבויות הרבות שלה בלי לצמצם אותה למה שידוע לנו מניסיוננו האישי ובלי שנושפע מניסיון זה? ואם נרצה להשוות, כיצד נוכל לערוך השוואה מועילה בלי להפוך את השיחה על ההיסטוריה ההודית ללא יותר מתחליף לשיחה על ההיסטוריה שלנו עצמנו?

זמן קצר לאחר תום הסמינר נקרתה בדרכי הזדמנות לשוב ולבחון את הסוגיות העקרוניות שעלו בו וללבן את החשיבות המעשית והתיאורטית של ההשוואה. הוזמנתי לניו דלהי לכנס שכותרתו "נתיבים של חלוקה בדרום אסיה ובמזרח התיכון: פרספקטיבה היסטורית משווה"⁵. את הכנס ארגנו ההיסטוריון ההודי מושירול חסן (Hasan), אז מנהל הארכיון הלאומי ההודי, וארנית שני מהחוג ללימודי אסיה באוניברסיטת חיפה, והשתתפו בו חוקרות וחוקרים מהודו ומישראל.⁶ בעוד אנחנו יושבים יחד ומתפעמים מן הדמיון בין חלוקה לחלוקה הציגה ריטו מנון, כותבת ומו"לית פמיניסטית מניו דלהי, כמה קשיים. היא הצביעה על היעדר מסגרת תיאורטית מושגית להשוואה ואף העלתה את האפשרות שמסגרת כזאת לא תיתכן כלל. היא הזכירה לנוכחים עובדה חשובה: תת-היבשת ההודית מורכבת משתי מדינות, הודו ופקיסטן, ואילו במזרח התיכון נוסדה רק מדינה אחת, ישראל (Menon 2011). גם החוקר הישראלי רועי וגנר העלה בכנס השגה דומה. לדבריו, מי שכותב על החלוקה בדרום אסיה מנתח אירוע היסטורי שהתחולל בעבר; ואילו מי שכותב על החלוקה במזרח התיכון חותר במידה זו או אחרת לעתיד בר-קיימא או לכל הפחות מנתח אירוע היסטורי שלא היה או לא התממש (Wagner)

5 Trajectories of Partition in South Asia and the Middle East: A Comparative Historical Perspective

6 ההרצאה שנתתי בכנס הייתה הגרסה הראשונה של מאמר זה. למחקרים משווים נוספים ראו: Fraser 1984; Jassal and Ben-Ari 2007. עוד מסגרת חשובה שראוי להזכיר כאן היא קבוצת מחקר של חוקרים בישראל שיוזמתי עם ארנית שני והיא נקראת "הפרדות וחלוקות במאה העשרים: מורשת השלטון הבריטי". קבוצה נלהבת ומלהיבה זו היא רבת-חומית (התקבצו בה חוקרים מתחום ההיסטוריה, הספרות, חקר התרבות, מדעי המדינה, משפט, סוציולוגיה ויחסים בין-לאומיים) והשוואתית (היא דנה בחלוקות בהודו/פקיסטן, אירלנד, קפריסין וישראל/פלסטין). בראשית דרכה פעלה הקבוצה במסגרת מכון ון ליר בירושלים, ועכשיו היא פועלת, עם עמיתנו סנדי קדר, בחסות מרכז מינרובה לשלטון החוק במצבי קיצון שבאוניברסיטת חיפה. לא כאן המקום לספר על השאלות הרבות והמגוונות העולות בקבוצה, על הדיונים המרתקים ועל תוצרי המחקר המשותף, אבל חשוב לי להזכיר אותו כיוון שאם במישרין ואם בעקיפין, הפגישות שלנו בשנתיים האחרונות היו בעבורי פריימה לחידוד השאלות המתודולוגיות, הפוליטיות והאתיות שאני מעלה כאן.

הרצאותיהם של ריטו מנן ורועי וגנר סייעו לי להמשיג את הקושי שחוויתי בסמינר, כשהסטודנטיות השתמשו באירועים בהודו כדי לנסות לדמיין "מה היה קורה אילו". השוואה כזאת יש בה כדי לרדד את ההבנה של שני ההקשרים, שכן היא גורמת לנו להתעלם ממורכבותו של כל הקשר — ומיותר משישים שנים של היסטוריה שדרכן אנחנו רואים את הדברים היום. עוד דבר הטריד אותי במהלך הסמינר, אך התחוור לי רק בכנס בניו דלהי. בדברי הפתיחה שלו בכנס ציין מושירול חסן כעניין מובן מאליו כי "כולנו אבלים על החלוקה". ואכן, בהיסטוריוגרפיה ההודית הנכתבת היום מוצגת החלוקה במידה רבה כאקט נפסד וחסר היגיון, בכייה לדורות. גם ברחוב ההודי המילה האנגלית לחלוקה, *partition*, פירושה אסון. אצל מרבית הישראלים היהודים, לעומת זאת, מעלה המושג "חלוקה" שתי אסוציאציות: הראשונה, חיובית במובהק, קשורה לתוכנית החלוקה שהתקבלה באו"ם ב-1947 ולכן מעידה על עצמאות (סיום השלטון הבריטי) ועל ייסוד מדינת הלאום היהודי. השנייה, שלא הכול רואים אותה בחיוב, היא התקווה להשלים את החלוקה כדי להביא לידי סיומו של הסכסוך ולאפשר את קיומה העתידי של מדינה יהודית ודמוקרטית. בשיח הפלסטיני נתפסת החלוקה כשם נרדף לכיבוש ולקולוניאליזם. ריבוי משמעויות זה, והקושי לזהות אותו ולהבין אותו בגלל הסתייגותן של הסטודנטיות מסיטואציות לעומתיות בכיתה, היו אבן נגף משמעותית בניסיון לפתח דיון משווה מעמיק.

גם ההשוואה לשוואה לא הייתה נטולת בעיות, ובהן אי-בהירות בהבנת הקשר בין טראומה קולקטיבית למדינת לאום. בשיח הציוני הרווח התקבעה ההבנה שמדינת הלאום העצמאית היא התשובה (אם לא הפתרון) לטראומה הקולקטיבית של השוואה. ואילו בתת-היבשת ההודית הטראומה לא קדמה למדינת הלאום, וגם לא החישה את העצמאות, אלא כוננה אותה והייתה פועל יוצא שלה. על כן בהודו, הלאומיות והטראומה של האלימות אינן מנוגדות זו לזו, אלא קשורות זו לזו. כך למשל, גיאננדרה פנדיי טוען שהאלימות לא הייתה תוצר לוואי של החלוקה אלא הגורם המכונן שלה (Pandey 2001). לדבריו, האלימות מהותית לחלוקה ולכן גם למורשת שלה, ואפשר לומר אפוא שהיא מכוננת את הזהות ה"הודית" אל מול הזהות ה"פקיסטנית", שתי ישויות קולקטיביות הטרוגניות שנאלצו לגבש זהות קוהרנטית בזמן קצר מאוד. הקריאה שלנו ביצירות ספרות במהלך הסמינר איששה את טענתו של פנדיי. נוסף על כך, מן הקריאה עלה שהאלימות מכוננת את הזהות המגדרית בכלל, ואת הזהות הגברית בפרט, ועומדת בבסיס הבניית הלאומיות ההודית ובבסיס תפיסת הקולקטיב התרבותי — גם, ואולי בעיקר, כשהקולקטיב מבכה ומוקיע את אותה אלימות (Daiya 2008).

הסטודנטיות מצאו פתרון אלגנטי לקושי הזה בכך שייחסו את האלימות שליוותה את אירועי החלוקה אך ורק לבריטים ולמנגנון הקולוניאלי. בדומה לחוקרי חלוקה רבים, גם הסטודנטיות העדיפו לראות באירועי החלוקה את השלב האחרון בקולוניאליזם הבריטי ולא את השלב הראשון בלאומיות ההודית או הפקיסטנית. לדברי החוקרים, מבצעי הרצח, האונס והגירוש היו אולי המוכפפים — הינדואים, סיקהים, מוסלמים — אבל הסוכנות (agency), ובוודאי האחריות, הייתה בידיים לבנות. הסטודנטיות מצדן העדיפו להתרכז באלימות כלפי

הנשים ולתלות את האשמה בפטריארכיה. ייצוגי האלימות נגד נשים, אף שהם קשים להכלה, מוכרים לסטודנטיות. מאחר שלאלימות זו יש מבנה כוח ברור ואשם ידוע – הפטריארכיה – היא קלה יותר להבנה ולהמשגה מאשר אלימות שרירותית ומבני דיכוי חדשים ומורכבים. המודל שהציע שיח השואה – שאפשר להפריד באופן מוחלט בין התוקפן למושא התקיפה, בין רעים לטובים – השתלט גם על הניתוח התרבותי והמגדרי של שיח החלוקה. לקולוניאליזם ולפטריארכיה יוחס רוע מוחלט, ואילו לנפגעות היהודיות והפקיסטניות יוחס טוב מוחלט. כך מצאתי את עצמי אפוא מתמודדת, בניגוד לציפיותי, לא רק עם האתגר של הוראת ההקשר והרקע ההיסטורי על הודו החסר לתלמידותי, אלא גם עם הצורך לאתגר את השיח הפשטני שהתפתח בכיתה על השואה, על הנכבה, על הקולוניאליזם ועל הפטריארכיה.⁷ וכל זאת בשעה שממילא התנגדתי להשתלטות ההקשר המקומי והמוכר. אחרי הכול, מטרת הקורס הייתה ללמוד על חלוקת תת-היבשת ההודית ולדון במורכבות התרבותית שלה בלי לצמצם אותה למשהו שאנחנו יודעים על ההיסטוריה שלנו (או מרגישים כלפיה) ובלי להפוך את ההיסטוריה ההודית ללא יותר מתחליף לשיחה על ההיסטוריה שלנו עצמנו.

קריאה ברומנים

למרות האמביוולנטיות שלי ולמרות המתח המתודולוגי הנזכר – ואולי אף בגללם – היה לי חשוב להשהות את הדיון המשווה ולתת מקום גם לגישה לא משווה, הקוראת את החלוקה בדרום אסיה במונחיה שלה. גם כשהקריאה נעשית בחיפה ונתונה להשפעת ההקשרים המקומיים ומשמעויותיהם, חשוב לתת מקום לאחרות ההיסטוריות ולפרטיקולריות התרבותית של החלוקה בתת-היבשת. אולי אי-אפשר לקרוא בלי להשוות כלל, אבל לעצם החתירה למקום הזה יש בעיניי חשיבות אתית ופדגוגית. ביקשתי אפוא מהסטודנטיות להניח לשיח המשווה ולהתרכז במה שאנחנו יודעות לעשות – לקרוא את הרומנים עצמם. הסברתי להן שאף על פי שיש נקודות רבות של דמיון ושוני בין הרקע ההיסטורי של הרומנים לבין הנכבה והשואה, אין טעם לעסוק בהשוואה קודם שנבין את ההקשר הפרטיקולרי. רק לאחר שנבין את ההקשרים העולים מן הרומנים עצמם, את האופק התרבותי וההיסטורי שבו הם בוחרים למקם את עצמם, את המסגרות המושגיות והתיאורטיות שהם מנסחים בדרכם הספרותית הבדייונית –

7 גם האתגר הראשון לא היה פשוט כלל וכלל. לסטודנטיות כמעט אין ידע היסטורי על החלוקה, על הקולוניאליזם הבריטי ועל ההיסטוריה של הודו. כדי שלא לדחוס כמויות של "רקע היסטורי" בתחילת הקורס וכדי שלא ליצור הפרדה מלאכותית ובעייתית בין הייצוגים הספרותיים לבין ההקשרים ההיסטוריים, החברתיים והפוליטיים שלהם, הקמנו בקורס "מערך ויקי" פנימי. לאורך הסמסטר נדרשו הסטודנטיות לכתוב ערכים אנציקלופדיים קצרים על מושגים, תאריכים ואירועים רלוונטיים שעלו מתוך הטקסטים הספרותיים והתיאורטיים בקורס. חלק מהערכים סיפקתי אני ואת חלקם העלו הסטודנטיות עצמן בהתאם לחובות הקריאה באותו שבוע. התוצאה הייתה עיסוק ברומנים בטקסט ובקונטקסט, מתוך תשומת לב ליחסים המורכבים ביניהם. עוד על שימוש בטכנולוגיית ויקי בהוראה באוניברסיטה ראו את מאמרו של אורי אמיתי, שאף עזר לי בהקמת האתר וייעץ בהפעלתו (אמיתי 2012).

רק אז נוכל לחזור ולדון בהשוואות להקשר המקומי והידוע. בקיצור, ביקשתי מהסטודנטיות לפנות לספרות כיוון שהספרות נותנת ביטוי לפרטיקולרי ואותה פרטיקולריות היא שמבנה את המסגרת התיאורטית והמושגית לניתוחה. חשוב להדגיש שהמסגרת המתודולוגית והתיאורטית של הקורס היא חקר הספרות והתרבות ולא חקר ההיסטוריה. כלומר, מטרתנו איננה התחקות על האירועים, המניעים לאירועים אלו או תוצאותיהם, אלא התחקות על המשמעויות התרבותיות והחברתיות שניתנו להם לאורך השנים והאופן שבו הוסיפו להבנות אותם ולהמשיג אותם שנים רבות לאחר שהסתיימו.

אחת התופעות הבולטות ברומנים ובשיח על אירועי החלוקה היא ייצוגים משיקים של חלוקות ושל שתיקה. נתבונן, למשל, בספרה של עטייה חוסיין, אור שמש על עמוד שבור (Hosain 1961). בפרקים הראשונים יש עיסוק אובססיבי בהפרדות ובחלוקות בתוך משפחה מוסלמית של בעלי קרקעות שמתגוררת בבית מידות בעיר לקנאו בשנותיו האחרונות של השלטון הבריטי. הגיבורה, לילה, לכודה בסבך של גבולות מרחביים, מעמדיים, תרבותיים ומגדריים. במהלך הרומן, ובעקבות שינויים בתוך המשפחה ומחוץ לה, לילה בוחנת את הגבולות ולעתים אף חוצה אותם, וחציית הגבולות הולכת ומתעצמת במקביל להתעצמות המתיחות הפוליטית לקראת השחרור מהשלטון הבריטי וכינונה של מדינה עצמאית. באמצעות המעברים שבין העולם האישי והמשפחתי שבתוך הבית לעולם הציבורי שמחוץ לו, מדגיש הרומן שהאישי הוא הפוליטי.

בסוף חלקו השלישי של הרומן, ערב העצמאות, לילה ואהובה אמיר אוזרים עוז ומתייצבים מול משפחתה, שמתנגדת לנישואיהם. הם יוצאים מן הבית המוקף חומה אל עתיד מבטיח. ואולם מיד אחר כך, בחלקו הרביעי והאחרון של הרומן, המתרחש כמה שנים לאחר החלוקה, מתברר שבשנים הללו התפרקה המשפחה האמידה ואמיר נהרג באירועים האלימים שליוו את החלוקה. שלא כמו שלושת החלקים הראשונים של הספר, המתארים את האירועים בפרטי פרטים, האירועים הדרמטיים האישיים והפוליטיים אינם מסופרים כלל וכמעט אינם נרמזים. הייצוג המפורט של ההתרחשויות בפרקים הקודמים מפנה את מקומו לנרטיב פנימי ומהורהר: בדידותה של לילה והעצב התהומי שלה. הרומן נאלם דום כשהוא מגיע לחלוקה הגדולה מכול, להיווצרותם של הגבולות החדשים ולהפרדות הקשות שהעצמאות מביאה עמה.

כך מעלה הרומן את אחת השאלות החשובות הנוגעות לייצוג טראומה ולהשתקתה: איך מדברים על מה שלא ניתן לדבר עליו? תשובתו של הרומן אכזרית בפשטותה: לא מדברים. לשתיקה יש ברומן נוכחות מטפיזית והיא נעשית בו למעין רגש טהור ואוניברסלי.⁸ יתרה מזאת, החלוקה שאינה ניתנת לייצוג והשתיקה הגדולה שהיא מייצרת ברומן מדגישות בדיעבד שכבר בחלקיו הראשונים ביטא הרומן מבלי משים את החיבור ההדוק בין ריבוי החלוקות וההפרדות לבין השתיקה. בקריאה חוזרת אפשר לראות כי כבר בהתחלה ייצרו כל

8 שמו של הספר נלקח משירו של ט"ס אליוט, "האנשים החלולים" ("The Hollow Men"), שאף הוא מזכיר את נוכחותו של מה שנעדר.

הגבולות וההפרדות היעדר, כל חומה הסתירה את מה שאינה יכולה להכיל ולהכיר. החלוקה היא שפוערת את ההיעדר הגדול במרכז הרומן, במרכז הווייתה של לילה ובחייהם של מאות מיליוני תושבים בתת-היבשת.

כאמור, הקשר ההדוק בין השתיקה הרועמת לבין החלוקה הוא תמה מרכזית בשיח החלוקה ואינו ייחודי לרומן. השתיקה נמשכה עוד עשרות שנים אחרי אירועי החלוקה ואי-אפשר להסבירה רק כתגובה פוסט-טראומטית. אף שהיסטוריונים פוליטיים דנו רבות במניעים לחלוקה ובתולדות התהוותה המדינית, בעשורים הראשונים לעצמאותה של הודו נכתב מעט מאוד על האלימות ועל השפעתה על חיי המיליונים שנפגעו ממנה. מיליוני הרוגים, עשרות מיליוני פצועים, עקורים ונאנסות – קולם של אלו כמעט לא נשמע וסיפוריהם לא סופרו ולא נלמדו בבתי הספר.⁹ הסיבות שניתנו להשתקה מגוונות, אבל דומה שאפשר למנות כמה סיבות עיקריות נוסף על היותה תגובה פסיכולוגית רגשית לטראומה. בראש ובראשונה, אירועי החלוקה חיבלו באפשרות לספר את סיפור עצמאותה של הודו כסיפור הצלחה, סיפור של ניצחון הטובים על הרעים, שהוא במידה רבה סיפור הדגל של ההשתחררות מהקולוניאליזם. הסיפור הרשמי על ההשתחררות מעול הקולוניאליזם לא היה יכול להכיל צד אפל ואלים, ולולא הושתק צד זה היה מתברר שעם השתחררות הצד המדוכא – נתיני הקולוניאליזם – נעשה גם הוא אכזרי ומדכא. יתר על כן, כל אחד משני הקולקטיבים הלאומיים התקשה להודות שלא היו באירועי החלוקה טובים ורעים ושני הצדדים היו אחראים לאלומות. וכיוון ששתי המדינות הצעירות היו צריכות להשקיע את מרב מאמציהן ומשאביהן בבנייה – בניית המדינה ומוסדותיה, בניית קולקטיב לאומי ובנייה פיזית של תשתיות ומוסדות ליישוב הפליטים – הן נאלצו להרחיק את כישלונה החרוץ של המדינה הצעירה להגן על אזרחיה עם הקמתה.

גם אמיטב גוש נדרש בספרו קווי הצל (Ghosh 1988) למשמעויות הפוליטיות, החברתיות והתרבותיות של השתיקה. "קווי הצל" הם הגבולות – הקיימים והנעלמים – שנוצרו בעקבות החלוקה. בספר זה הכוונה לחזית המזרחית, הבנגלית. בזמן לימודיו באוניברסיטה בדלהי מגלה המספר כי אירועים אלימים כדוגמת אלו שחווה בשנות השישים בילדותו בכלכותה התרחשו בה בעת מעבר לגבול, בדהאקה שבמזרח פקיסטן, שם נהרג בן-דודו. עוד הוא מגלה שהאירועים בשני המקומות התרחשו בעקבות מהומות בקשמיר, המרוחקת משם אלפי קילומטרים. הוא קורא בעיתונים ישנים את התיאורים המפורטים של המהומות ותוהה איך לא ידעה העיתונות לחבר את הקווים והנקודות לסיפור אחד. לאחר שעות של קריאה הוא מביין שמלבד תיאור כל אירוע בנפרד לא יכלו העיתונאים לעשות דבר, "כי לחפש מילים מסוג אחר יהיה לתת להן משמעות, וזה סיכון שאיננו יכולים לקבל עלינו, ממש כשם שאיננו יכולים להקשיב לשיגעון" (שם, 228). השתיקה אצל גוש מבטאת את הקשרים ואת הקרבה שהגבולות ביקשו לנתק –

9 על הסיבות להשתקה, על אופייה ועל הגורמים לסיומה בסוף שנות השמונים ראו באתגורפיה הפמיניסטית צדה האחר של השתיקה, ספרה המכונן של אורושי בוטליה, המנתח עדויות שמסרו לה נשים בסוף שנות השמונים ובשנות התשעים של המאה העשרים על חוויותיהן מתקופת החלוקה (Butalia 1998).

קשרים שהמשיכו להתקיים למרות הגבולות, גם אם לא היה אפשר לנסח אותם. פרק החיפוש בספרייה מסתיים בהבנה של האירוניה העמוקה של החלוקה:

הם סרטטו את גבולותיהן מתוך אמונה בדוגמה הזאת, בקסם הקווים, מקווים שאולי, אולי לאחר שחרתו את גבולותיהן על המפה, יתרחקו שתי פיסות האדמה זו מזו כמו הלוחות הטקטוניים הנעים של גונדרונה הפרה-היסטורית. מה הם חשו, תהיתי, כשגילו שהדבר שיצרו לא היה הפרדה, אלא אירוניה שטרם נחשפה [...] את העובדה הפשוטה שבארבעת-אלפים שנות קיומה של אותה מפה לא היה רגע אחד שבו היו המקומות המוכרים לנו בשם דהאקה וכלכותה שלובים זה בזה יותר משהיו לאחר שהקווים סרטטו — שלובים כל כך עד שאני, בכלכותה, הייתי צריך רק להביט בראי כדי להיות בדהאקה; רגע שבו כל עיר הייתה בבואה של רעותה, לכודה לנצח בסימטריה מכוח הקו שהיה אמור לשחרר אותנו מכבלינו — גבול המראה שלנו (שם, 233).

לצד יופייה הפיזי והפוליטי של הפסקה, היא מחזירה אותנו לבעיה מתודולוגית מרכזית בהשוואה בכלל ובכיתה שלנו בפרט. הפנייה אל הטקסטים הספרותיים נועדה לבסס את הדיון בסיפור ההיסטורי והתרבותי הפרטיקולרי של החלוקה בדרום אסיה, אבל כפי שראינו בשני הרומנים שנזכרו, במרכז הרומנים עצמם עומדות אותן תמות אוניברסליות הומניסטיות שדיברו ללבן של הסטודנטיות בשיח השואה. בעובדה זו כשלעצמה אין כמוכן כל רע, אבל כשהספרות מובילה לאוניברסליזציה, היא מטשטשת את הייחודיות ההיסטורית ומסתכנת בהשטחת המורכבות המקומית. בעיה זו חריפה אף יותר כשהאוניברסלי ברומן הוא גם קלישאה. כך הדבר, למשל, בספרו של קושוונט סינג רכבת לפקיסטן (Singh 1956): כוחות הבאים מבחון מסיתים את בני הכפר התמימים לרצוח את חבריהם המוסלמים וההרמוניה ארוכת השנים מופרת. הסיפור מוכר, מוכר מדי. כמתחייב מז'אנר הרומן הרומנטי ההיסטורי, בסופו של הרומן בחור צעיר אחד מסכן את חייו כדי להציל מטבח המוני רכבת שלמה של מוסלמים בדרכם לפקיסטן. ברכבת נמצאת אהובתו, ומעשה הגבורה שלו מבטיח שהיא תגיע בחיים לפקיסטן — אבל גם שלא יתראו עוד לעולם.

די בתיאור קצר זה לראות שאף על פי שהרומנים הללו נטועים באירוע היסטורי חסר תקדים וקיצוני באופיו ובהיקפו, הם חוזרים ובוחרים בתבניות ובתמות נישנות, בז'אנרים מוכרים ובעלילות שחוקות. אפשר לטעון שאותם מוטיבים הומניסטיים ליברליים נדושים הועמדו ברומנים במכוון מול חד-פעמיותו של האירוע כדי להדגיש את האוניברסלי ולהרחיב את משמעות הטקסטים ואת הרלוונטיות שלהם אל מעבר להקשר ההיסטורי המדי. טענה זו בוודאי נכונה, אלא שהיא מתעלמת מכך שתמות אוניברסליות עלולות לא רק להרחיב אלא גם לצמצם, שכן בהיותן קלישאות יש בהן כדי לרדד הן את המורכבות ההיסטורית והתרבותית של האירועים המיוצגים ברומן והן את איכותו הספרותית.

כך למשל, ברומנים רבים חוזרים ומופיעים תפקידים מגדריים מצומצמים ויחסי משפחה אוניברסליים כגון הטופוס של הנערה המשכילה או השואפת לרכוש השכלה אל מול משפחתה השמרנית השואפת להשיאה לחתן ראוי. אף שהרומן של מנג'ו קפור בנות סוררות (Kapur

1998) נכתב כמעט ארבעים שנה אחרי הרומן של עטייה חוסיין, בשניהם מופיע הטופוס המגדרי "מודרנה מול משפחה" ובשניהם מתגלם העימות בין אהבה רומנטית אסורה לקשרי הנישואים שמכתיבה המשפחה המורחבת בהתחשב במעמדה ובאינטרסים הכלכליים שלה. האוניברסליות הופכת את הרומנים לרלוונטיים לקהל רחב יותר כיוון שהיא מאפשרת לרבים להזדהות עם תוכניהם, אך בד בבד היא מצמצמת את המנעד האידיאולוגי והספרותי שלהם וחותרת תחת ייחודיותם.

בניסיון להתמודד עם הקושי הזה בסמינר ביקשנו לרדת לעומקו של המתח בין הפרטיקולרי לאוניברסלי, להנכיח אותו ולהרגיש אותו. ניסינו גם לתהות על ההבדלים בין האוניברסלי לקלישאתי. המטרה הייתה לאתגר את הרחף המצמצם של הטקסט באמצעות הטקסט עצמו, על ידי תנועה דיאלקטית מתמדת בין האוניברסלי לייחודי. ראוי להבחין בין אוניברסליות שלמה ומובנת מאליה שממוקמת מחוץ לטקסט לבין אוניברסליות שמובנית על ידי הטקסט. לכן במקום לבחון אמיתות אוניברסליות כגון "האדם אנושי מיסודו" או "אהבת אם היא הדבר החזק ביותר בעולם", שאלנו אילו ערכים, רעיונות, מוטיבים או צורות ספרותיות הטקסט מציג כאוניברסליים ומדוע, וכן באילו אמצעים הוא מבנה אותם כעל־זמניים.

נבחן לדוגמה את בנות סוררות, רומן הביכורים של קפור. קריאה אפשרית אחת, אולי הקריאה הנגישה ביותר, עולה מן הטקסט השיווקי שעל גב הספר:

בנות סוררות מתרחש בזמן החלוקה ומספר באינטליגנציה וברגישות כובשות את סיפורה של אישה צעירה שנקרעת בין מחויבותה למשפחה, שאיפותיה להשכלה ואהבה אסורה. וירמטי, אישה צעירה שנולדה באמריטטר למשפחה בעלת עקרונות נוקשים, מתאהבת בשכן, "הפרופסור", גבר נשוי. בסופו של דבר הפרופסור מתחתן עם וירמטי, מביא אותה לביתו (לצד אשתו הראשונה הזועמת) ועוזר לה להמשיך את לימודיה בלאהור, אך כל אלה אין בהם כדי לנחם את משפחתה הנסערת. גם וירמטי אינה מוצאת נחמה כשהיא מבינה שמלחמתה לעצמאות אישית יצרה סביבה קווי חלוקה וכאב בלתי נדלים (שם).

ואכן, פסקה זו מספקת תיאור נאמן של עלילת הרומן ושל התמות המרכזיות בו. תמות אלו עולות בקנה אחד עם הטופוסים האוניברסליים שהזכרתי לעיל. ואולם בקריאה הזהירה והביקורתית שתרגלנו בסמינר התגלו מורכבויות שלא התגלו בקריאה ראשונה. ראינו איך התמה של "האהבה האסורה" לובשת צורות שונות, כיצד היא משוקעת בשיח מסוים ובאידיאולוגיות מסוימות (ליברליות, חילוניות, מודרניות), וכיצד האידיאולוגיות הללו מובנות על ידי האירועים ההיסטוריים ומבנות אותם. קפור משתמשת במודע בעלילת "האהבה האסורה", אך לא כדי לשחזר את התמה אלא כדי להראות כיצד היא פועלת כתמה מובנית בעלילתו של הרומן עצמו. לכאורה וירמטי מקבלת עליה את התפקיד של גיבורה רומנטית-ליברלית, שממשת באמצעות חתונתה לפרופסור גם את אהבתה האסורה וגם את שאיפותיה להשכלה; אבל לאמיתו של דבר מתברר שהטופוס הליברלי הזה מסמא את עיני הגיבורה עד שאין היא רואה את המציאות הדכאנית והשמרנית שהיא בוחרת בה בעיניים

פקוחות, משכילות ומודרניות. הפרופסור שמשחרר אותה הוא גם מי שמדכא אותה. הוא מרצה לספרות אנגלית ולכן מייצג מאויים קוסמופוליטיים, ליברליים ומערביים, אך גם סממנים קולוניאליים מדכאים. בסופו של הרומן נראה שדמותה של וירמטי אינה מורכבת מרצונותיה או מצרכיה, אלא מסך כל הציפיות ממנה. לא המסגרת השמרנית לכאורה של המשפחה, לא המסגרת הליברלית לכאורה של הפרופסור וגם לא ההשכלה שהיא רוכשת – שום דבר אינו מאפשר לה למצוא משמעות בחייה ולהעניק משמעות לבתה.

איך כל זה קשור לחלוקה? במובאה שבגב הספר מוזכרת החלוקה פעמיים: היא הרקע ההיסטורי של הרומן (הרומן "מתרחש בזמן החלוקה") והיא גם מטפורה לעצב הכרוך בעצמאות ("[והיא] מבינה שמלחמתה לעצמאות אישית יצרה סביבה קווי חלוקה וכאב בלתי נדלים"). ואולם מן הקריאה שלנו נראה שהקשר בין החלוקה לעלילה מורכב ומשמעותי יותר. הבחירה למקם את סיפור האהבה המטריד והמערער הזה בתקופת החלוקה מאפשרת לקפור לשאול שאלות קשות על המסגרות האידיאולוגיות הממשמעות את חייה של וירמטי, על היחס בין הפוליטיקה של האהבה לבין הפוליטיקה של החלוקה, של האלימות ושל הדיכוי. הרומן מנכיח בעיקר את חוסר האפשרות להבחין בין מדכא למשחרר.¹⁰ כאשר מתברר, לקראת סוף הרומן, שהמספרת היא בתה של וירמטי, נחשפות ההשלכות ארוכות הטווח של הטשטוש המוסרי הזה. שלא כמו שהיה אפשר לחשוב בתחילה, האהבה אינה מנוגדת לפוליטיקה או חיצונית לה אלא סבוכה באותה מערכת אידיאולוגית ממש.

על פי הקלישאה המפתה מכול (אותי, על כל פנים, היא ריתקה לאורך זמן), האחרונה שאדון בה כאן, העבר שקדם לחלוקה היה זמן תמים והרמוני יותר, עֲברו האחר של קו שבר אלים, מושא לאידיאליזציה ואף לפטישיזציה. במסגרת מחקר שאני עורכת בימים אלו אני מנסה לפענח מה עומד בבסיס הרצון לראות את העבר באור כזה ולהכין את הכמיהה, החוזרת בריבים מן הטקסטים, לזהות את הרגע שקדם לשבר, הרגע שבו לכאורה הכול היה יכול להתגלגל אחרת. כבר הזכרתי שברומן רכבת לפקיסטן כוחות הבאים מבחוץ הם שמסיתים את בני הכפר התמימים לרצוח את חבריהם המוסלמים וכך ההרמוניה ארוכת השנים מופרת. כאן אני רוצה לדון בקצרה בדרכי התיאור של שני הזמנים האלה: העבר המתמשך, העל-זמני, ההרמוני – אל מול הרגע, האירוע החד-פעמי של החלוקה. הרומן נפתח בתיאורו של מנו מז'רה (Mano Majra), כפר קטנטן בחבל פנג'אב שיושבים בו בעיקר איכרים סיקהים ופועליהם המוסלמים, המוצא את עצמו לאחר החלוקה בצד ההודי של הגבול.¹¹ פרק הפתיחה מתרחש ימים ספורים

10 אנאניה כביר מראה איך הספרות האנגלית, למרות הבטחתה לאוטונומיה הומניסטית ומגדרית, משכפלת בפועל מבנים פטריארכליים מסורתיים ואף מנתקת את וירמטי ממקורות כוח מסורתיים יותר, כגון חברת הנשים. ראו Kabir 2001, 134.

11 הסיקהים, המקורבים בדתם ובעיקר בתרבותם להינדואים, שויכו להודו בעת החלוקה ומילונים מהם עברו מאזורי חבל פנג'אב שנותרו בידי פקיסטן, לאזורים ששויכו להודו. במהלך החלוקה נודעו הסיקהים באכזריותם ובאלימותם כלפי המוסלמים. רבים מהם היו חיילים בצבא הבריטי ולכן היו מצוידים בנשק רב יחסית.

לפני שאירועי החלוקה מגיעים לכפר, ומדגיש לא רק שבכפר שורה הרמוניה, אלא גם שהרמוניה זו היא על-זמנית. הכפר בנוי סביב אזור ציבורי דמוי משולש שבקודקודיו שוכנים המקדש הסיקה, המסגר, וביתו של מלווה הכספים ההינדואי. בני שלוש הדתות חולקים גם אל בדמות לוח אבן חול "שאליו כולם פונים בסתר כשהם נזקקים לברכה מיוחדת" (Singh 1956, 6). כל זה מסופר בהווה פשוט (present simple), שיוצר אצל הקוראים הרגשה של קיום עקבי מקדמת דנא. רק משפט הסיום של הפרק רומז לזמן החדש ויוצר ניגוד בין העבר לעתיד: "כך היה תמיד, עד לקיץ 1947" (שם, 9). העל-זמניות מסתיימת באבחה אחת.

כמו המונסון, המאחר באותה שנה, גם החלוקה והאיבה מגיעות בבת אחת: "ביקורו של מפקד המשטרה חילק את מנו מז'רה לשני חצאים כמו סכין החותך בחמאה [...] פתאום כל סיקה במנו מז'רה נהיה זר בעל כוונות זדון... בפעם הראשונה, השם פקיסטן אמר להם משהו — חוף מבטחים שאין בו סיקהים כלל" (שם, 178). ביטויים כמו "בפעם הראשונה" או "פתאום" חוזרים פעם אחר פעם בתיאור עשרים וארבע השעות שבהן מחולק הכפר ומדגישים את המעבר הטמפורלי שאני מתארת. המצב האחד הקיים מקדמת דנא קורס בעקבות "רגע" של אלימות. שני הזמנים הללו מנוגדים — האחד מתאר את העבר ההרמוני והאחר את ההווה האלים. עם זאת, הם גם תלויים זה בזה.

כאמור, מטרתי בקריאה זו אינה ללמוד מן הספרות כיצד הבנתה החלוקה את הסיקהים והמוסלמים כאויבים, וגם לא לבסס טיעון היסטורי או תרבותי אחר על היחסים הבין-דתיים או הבין-קהילתיים בזמן החלוקה. אני מבקשת להראות איך סופרה החלוקה לאחר מעשה ומה עמד ועודנו עומד בבסיס הצורך לספר אותה כך. באופן קונקרטי יותר, אני מתחקה כאן על הצורך באידיאליזציה של העבר ובהתעקשות על מציאות שהייתה יכולה להיות אחרת וכמעט הייתה אחרת. דרך ההתמקדות בסיפור המובלע בטקסט — הסיפור שלא קרה, אבל היה יכול לכאורה לקרות — אני תוהה איך מה שלא קרה מוסיף לעצב את מה שקרה ואיך ברגעי האל-חזור המיוצגים בטקסט מהדהדים גם כל הרגעים שלא היו.

סיכום: האנגלית כמרחב משותף

כל הצירופים הללו — "מה שקרה", "מה שהיה יכול להיות", "מה שלא היה" — מחזירים אותנו לדיון הפרדגמטי-השוואתי. והרי ספרות החלוקה משחזרת את אירועי החלוקה כדי לנסות להבין את מה שקרה לנוכח מה שלא קרה, אבל היה בגדר האפשר. ¹² זה גם חלק מקסמו של המחקר המשווה: האפשרות לבחון תסריטים אחרים — תסריטים שאין צורך לדמיין אותם, כמו שעושה הספרות הבריטית, משום שהם כבר התממשו בהיסטוריה של מקום אחר.

¹² סיפורת הבדיון הריאליסטית מייצגת מציאות מסתברת (שהייתה יכולה להיות) ולא מציאות שאכן קרתה, השייכת למחזותיה של ההיסטוריה. עוד על משמעות הבדיון בתולדות הספרות ראו Gallagher 2006. על המקרה המיוחד של נרטיבים של היסטוריה אלטרנטיבית או היסטוריה אנטי-עובדתית (Counterfactual History) ראו Gallagher 2011.

ואולם על אף הפיתוי, ברור שמהלך כזה הוא מצמצם ופשטני: מציאות אחת אינה יכולה להיות מעבדה לבחינת היסטוריה אלטרנטיבית של מציאות אחרת. גם הבדיון אינו יכול להיות מעבדה כזאת.

ואולם אין בכך כדי לפסול את ההשוואה מניה וביה. כמו שבקריאה שלנו ברומנים אתגרנו את הדחף המצמצם של הטקסט באמצעות הטקסט עצמו, במחקר המשווה עלינו לאתגר את הדחף המצמצם שבהשוואה באמצעות בחינה של המבט המשווה עצמו. אחרי הכול, המבט המשווה אינו שקוף או ניטרלי. הוא בוחן היסטוריה אחת לא רק אל מול היסטוריה אחרת אלא גם מתוך אותה היסטוריה ובתיווכה.¹³ במילים אחרות, בבואנו לבחון את מושא מחקרנו לאור מושא מחקר דומה עלינו לבחון אותו בעיון, על כל מורכבותו ההיסטורית, אך בה בעת לבחון בעין ביקורתית גם את המבט המשווה.

אנסה להדגים את העמדה הביקורתית הזאת באמצעות דיון קצר במקומה של השפה האנגלית, גם כאובייקט המחקר שלנו (ספרות החלוקה ההודית באנגלית) וגם כגורם שתיווך את המחקר (השפה שבה התנהל השיעור ושבה נכתבו עבודות הסמינר).

זה יותר ממאה שנה פונה הכתיבה באנגלית בהודו הן לאליטות המשכילות והן לעולם המערבי. האנגלית בהודו מייצגת את המורשת הקולוניאלית, אך היא גם השפה היחידה המשותפת לכל תושבי המדינה ולכן מסייעת לגשר על מחלוקות.¹⁴ ואכן, לספרות ההודית הנכתבת באנגלית יש תפקיד מרכזי בכינונה של תרבות לאומית, ובמשך השנים היא אף נעשתה לסוכנת גלובליזציה ולמוצר צריכה מבוקש בעולם. מאז התקופה הקולוניאלית חלו תמורות גדולות באופייה, בהיקפה ובשימושה של הספרות ההודית הנכתבת באנגלית, ותמורות אלו הן תוצאה של שינויים במבנה הפנימי של החברה בהודו, בהשכלה של תושביה ובמפגש התרבויות והשפות הפנים-הודי. עוד משפיעים על שוק הספרות ההודית הנכתבת באנגלית (השלישי בגודלו בעולם) שינויים גלובליים במגמות הספרותיות, במקומה של הודו בכלכלה העולמית, ביחסיה עם הפזורה ההודית בעולם ועוד.¹⁵

לכל רומן הודי הנכתב באנגלית יש שני קהלים פוטנציאליים: קהל זר (מערבי בדרך כלל), הרואה בספרות זו אשנב לתרבות אקזוטית או רחוקה, וקהל מקומי, הרואה בספרות זו חלק מתרבותו שלו. כפילות זו ניכרת בטקסטים עצמם, ולא רק באופן שבו הם נקראים, והחיכוך שהיא יוצרת בטקסט מאפשר מבט על המורכבות התרבותית שמייצרת אותו. העובדה שפעמים רבות, בוודאי בספרות החלוקה, הכתיבה באנגלית אינה שפת האירועים עצמם והדמויות

¹³ מובן שגם חוקרת שמגיעה ממקום שלישי איננה ניטרלית, שכן גם המבט החוקר שלה מתווך דרך ההבניה ההיסטורית והמחקרית שלה.

¹⁴ דווקא מדינות הדרום בהודו, המורדות יותר ממוקדי הכוח של השלטון המרכזי, נאחזות באנגלית אל מול ההגמוניה של ההינדית, המיועדת להיות השפה הלאומית ונפוצה בצפון.

¹⁵ על תולדות הכתיבה באנגלית בהודו ועל מקומה המיוחד ראו בין השאר: Bhabha 1985; Trivedi 1995; Trivedi and Mukherjee 1996; Rushdie 1997; Mukherjee 2000; Chaudhuri 2001; Dharwadker 2003; Joshi 2005; Paranjape and Prasad 2010; Sadana 2012.

המיוצגות בה לרוב אינן דוברות אנגלית כלל – עובדה זו רק מעצימה את מורכבות הרומן והיא מהותית להבנת החלוקה כאירוע רבגוני ומרובה רבדים. כך קרה גם בכיתה: האנגלית יצרה הזרה ועזרה לפרק את הילת המידיות והאותנטיות של הרומנים ההודיים. היא הנכיחה את התיווך התרבותי שבין האירוע לייצוגו ואפשרה רפלקסיה היסטורית ותרבותית. יתר על כן, כיוון שבספרות זו האנגלית היא בעת ובעונה אחת אמצעי לפנות לזר המערבי, אבל גם שפה הודית, קל יותר ליישם בה מהלך דיאלקטי של קריאה שמתרחשת גם מבחוץ וגם מבפנים. במילים אחרות, הכתיבה באנגלית מנכיחה את העובדה שהטקסט מקבל משמעויות שונות בזירות שונות (לכאורה עניין מובן מאליו), אבל גם את העובדה ששני ההקשרים מובלעים בטקסט עצמו ומובנים מתוכו.

אל הדחיסות הזאת המקופלת באנגלית מצטרפת העובדה שגם השיעורים התקיימו באנגלית – דבר שסיפק תזכורת חשובה למקום שלנו בשיח על אודות החלוקה. כפי שמראה דורון נרקיס, עצם לימוד האנגלית באוניברסיטאות בישראל, ועצם לימודה באנגלית, ממלאים תפקידי תיווך פוליטיים מורכבים. במרחב הלשוני המקומי, הכולל את העברית ואת הערבית ואת יחסי הכוחות הפוליטיים ביניהן, האנגלית "מסמלת עולם תרבותי [...] ומבטיחה 'התחברות' אל מרכז גיאוגרפי ותרבותי" גם, ואולי בעיקר, למי שנמצאות במקום נמוך או שולי בהיררכיה החברתית (נרקיס 2002, 260). עם זאת, השפה אינה יכולה להיות שקופה, שכן היא "תוצר של תהליך קולוניאלי, דהיינו היסטורי ומטריאלי, ארוך ומסויט, שאנו, כמו שאר העולם, עדיין שרויים בו עד צוואר" (שם). במילים אחרות, עצם הלימוד באנגלית בכיתה, כמו עצם קיומו, גודלו ומקומו של החוג לשפה וספרות אנגלית באוניברסיטת חיפה, הם תולדה של היסטוריה קולוניאלית וגלובלית ספציפית.

במאמרו כותב נרקיס על הוראת ספרות אנגלית קנונית, שמקורה בעיקר בארצות הברית ובאנגליה. דומה שבהוראת ספרות פוסטקולוניאלית בכלל וספרות החלוקה בפרט מופיעים רובדי תיווך נוספים: לא רק שהאנגלית, שפת הלימוד והדיון בכיתה והשפה שבה נכתבו הטקסטים במקור, אינה שפתן הראשונה של רוב הסטודנטיות, גם רוב הנוכחים באירועי החלוקה ונפגעים לא חוו אותה כאמור בשפה זו. כשם שהכתיבה באנגלית בהודו מעידה על היסטוריה קולוניאלית ופוסטקולוניאלית ספציפית, כך המציאות שבה סטודנטיות פלסטיניות ויהודיות לומדות באוניברסיטה ישראלית באנגלית מעידה על מקום ספציפי – גם אם מורכב מאוד – במציאות הקולוניאלית והפוסטקולוניאלית ובשיח שלה. האנגלית, שפה שמאחדת אותנו בכיתה בשל זרותה, חושפת את המפגש בין המורכבות האידיאולוגית של הטקסט למורכבות האידיאולוגית של מקום הקריאה. מתוך המפגש הזה יכולנו לבחון את מקומנו בקהל הקוראים הזר (המערבי?) של ספרות החלוקה, אך גם את מקומנו כמי שנושאות בנטל היסטורי משותף ובמציאות בעלת מורכבות דומה.

השפה האנגלית סימנה בעבורנו מרחב משותף. לא כי לאנגלית משמעות זהה או אפילו דומה בהודו ובישראל, אלא כי היא מצביעה על התיווך הפנים-תרבותי והבין-תרבותי של ההשוואות שעשינו במפורש או במובלע. וכך, בעקבות התהליך שתיארתי, חזרנו בסופו של

הסמינר לדבר על עצמנו. ואולם עכשיו לא נעשתה עוד "השוואה לשם השוואה" ואף לא השוואה שתכליתה לשלוף קלף מנצח בדיון פוליטי. עכשיו יכולנו לדבר על מקומנו במרחב המשותף ועל מקומן של החלוקות בו מתוך עמדה ביקורתית. החלוקה ישראל-פלסטין לא הייתה עוד נושא שיחה מפורש או מובלע, אלא נעשתה — כמו ספרות הבדיון וכמו השפה האנגלית — הפריזמה שדרכה אנחנו קוראות את חלוקת תת-היבשת ההודית. ההיסטוריה המשותפת משמשת עוד זירה מתווכת שנותנת משמעות לאירועי החלוקה. מכאן צומחת גם תרומתנו הייחודית לשיח ולמחקר על החלוקה בתת-היבשת ההודית, על הספרות הפוסטקולוניאלית באנגלית בכלל ובהודו בפרט, ועל המשמעות של לימוד הספרות האנגלית באנגלית בחיפה היום.

ביבליוגרפיה

אמיתי, אורי, 2012. "הרומן שלי עם ויקי: שימושים בתוכנת מדיה-ויקי במערכת ההשכלה הגבוהה", גדיש: ביטאון לחינוך מבוגרים יג, עמ' 182–187.

הרץ-לזרוביץ, רחל, פייסל עזאיוזה, עביר פרח, הלה פרץ ותמר צלניקר, 2010. "תפישות ועמדות של סטודנטים יהודים וערבים כלפי אוניברסיטת חיפה כמוסד דו-לאומי: סקר השוואתי לפני מלחמת לבנון השנייה ולאחריה (2006–2007)", עיונים במינהל ובארגון החינוך 31, עמ' 135–181.

נרקיס, דורון, 2002. "אנגלית בעיניים זרות", תיאוריה וביקורת 20 (אביב), עמ' 259–281.

- Bhabha, Homi K., 1985. "Signs Taken for Wonders: Questions of Ambivalence and Authority Under a Tree Outside Delhi, May 1817," *Critical Inquiry* 12(1), pp. 144–165.
- Bhalla, Alok, 1994. *Stories about the Partition of India I–IV*, New Delhi: Indus.
- Blumen, Orna, and Sharon Halevi, 2005. "Negotiating National Boundaries: Palestinian and Jewish Women's Studies Students in Israel," *Identities: Global Studies in Culture and Power* 12(4), pp. 505–538.
- Butalia, Urvashi, 1998. *The Other Side of Silence: Voices from the Partition of India*, New Delhi: Penguin Books.
- Chatterji, Joya, 2007. *The Spoils of Partition: Bengal and India, 1947–1967*, Cambridge, UK: Cambridge University Press.
- Chaudhuri, Amit, 2001. "The Construction of the Indian Novel in English," in Amit Chaudhuri (ed.), *The Picador Book of Modern Indian Literature*, London: Picador, pp. xxiii–xxxiv.
- Daiya, Kavita, 2008. *Violent Belongings: Partition, Gender, and National Culture in Postcolonial India*, Philadelphia: Temple University Press.

- Devji, Faisal, 2013. *Muslim Zion: Pakistan as a Political Idea*, Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Dharwadker, Vinay, 2003. "The Historical Formation of Indian-English Literature," in Sheldon Pollock (ed.), *Literary Cultures in History: Reconstructions from South Asia*, Berkeley: University of California Press.
- Didur, Jill, 2006. *Unsettling Partition: Literature, Gender, Memory*, Toronto: University of Toronto Press.
- Elbaz-Luwisch, Freema, 2009. "The Uses of Conflict in the Pedagogy of Teacher Education," *Perspectives in Education* 27(2), pp. 169–176.
- Fraser, T. G., 1984. *Partition in Ireland, India, and Palestine: Theory and Practice*, London: Macmillan.
- Gallagher, Catherine, 2006. "The Rise of Fictionality," in Franco Moretti (ed.), *The Novel: History, Geography and Culture I*, Princeton: Princeton University Press, pp. 337–363.
- , 2011. "What Would Napoleon Do? Historical, Fictional, and Counterfactual Characters," *New Literary History* 42(2), pp. 315–336.
- Ghosh, Amitav, 1988. *The Shadow Lines*, London: Bloomsbury.
- Hasan, Mushirul (ed.), 1993. *India's Partition: Process, Strategy and Mobilization*, Delhi: Oxford University Press.
- , 2000. *Inventing Boundaries: Gender, Politics, and the Partition of India*, Oxford: Oxford University Press.
- Hertz-Lazarowitz, Rachel, Abeer Farah and Moran Yosef-Meitav, 2012. "Hyphenated Identity Development of Arab and Jewish Teachers: Within the Conflict Ridden Multicultural Setting of the University of Haifa," *Creative Education* 3 (Special Issue), pp. 1063–1069.
- Hochberg, Gil Z., 2007. *In Spite of Partition: Jews, Arabs, and the Limits of Separatist Imagination*, Princeton: Princeton University Press.
- Hosain, Attia, 1961. *Sunlight on a Broken Column*, London: Chatto and Windus.
- Jassal, Smita Tewari, and Eyal Ben-Ari, 2007. *The Partition Motif in Contemporary Conflicts*, New Delhi: Sage Publications.
- Joshi, Priya, 2005. *In Another Country: Colonialism, Culture, and the English Novel in India*, New York: Columbia University Press.
- Kabir, Ananya, 2001. "Abuses of Authority: English Literature, Colonial Pedagogy, and Shakespeare in Manju Kapur's *Difficult Daughters*," *Upstart Crow* 21, pp. 127–137.
- Kapur, Manju, 1998. *Difficult Daughters*, London and Boston: Faber and Faber.
- Kaul, Suvir, 2002. *The Partitions of Memory: The Afterlife of the Division of India*, Bloomington: Indiana University Press.

- Khan, Yasmin, 2007. *The Great Partition: The Making of India and Pakistan*, New Haven and London: Yale University Press.
- Manto, Sa'adat Hasan, 1997. *Mottled Dawn: Fifty Sketches and Stories of Partition*, New Delhi: Penguin Books.
- Menon, Ritu, 2004. *No Woman's Land: Women from Pakistan, India and Bangladesh Write on the Partition of India*, New Delhi: Women Unlimited.
- , 2011. "The Partition Refugee: Onerous Responsibility or Valuable Human Resource?" paper presented at the International Conference on Trajectories of Partition in South Asia and the Middle East: Comparative Historical Perspectives, New Delhi, September 2–4.
- Mukherjee, Meenakshi, 2000. *The Perishable Empire: Essays on Indian Writing in English*, New Delhi and New York: Oxford University Press.
- Pandey, Gyanendra, 2001. *Remembering Partition: Violence, Nationalism, and History in India*, Cambridge and New York: Cambridge University Press.
- Paranjape, Makarand, and G. J. V. Prasad (eds.), 2010. *Indian English and "Vernacular" India: Contexts and Contests*, New Delhi: Pearson Longman.
- Roy, Rituparna, 2010. *South Asian Partition Fiction in English: From Khushwant Singh to Amitav Ghosh*, Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Rushdie, Salman, 1997. "Introduction," in Salman Rushdie and Elizabeth West (eds.), *Mirrorwork: 50 Years of Indian Writing, 1947–1997*, New York: H. Holt, pp. vii–xx.
- Sadana, Rashmi, 2012. *English Heart, Hindi Heartland: The Political Life of Literature in India*, Berkeley: University of California Press.
- Sahni, Bhisham, 1988. *Tamas*, trans. Jai Ratan, New York: Penguin.
- Singh, Khushwant, 1956. *Train to Pakistan*, New York: Grove Press.
- Talbot, Ian, and Gurharpal Singh, 2009. *The Partition of India*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Trivedi, Harish, 1995. *Colonial Transactions: English Literature and India*, Manchester and New York: Manchester University Press.
- Trivedi, Harish, and Meenakshi Mukherjee (eds.), 1996. *Interrogating Post-Colonialism: Theory, Text, and Context*, Rashtrapati Nivas, India: Indian Institute of Advanced Study.
- Wagner, Roy, 2011. "The Nonviolent Popular Struggle: Solidarities and Divisions," paper presented at the International Conference on Trajectories of Partition in South Asia and the Middle East: Comparative Historical Perspectives, New Delhi, September 2–4.
- Yashpal, 2010 [1958]. *This Is Not That Dawn (Jhootha Sach)*, trans. Anand, New Delhi: Penguin.
- Zamindar, Vazira Fazila-Yacoobali, 2007. *The Long Partition and the Making of Modern South Asia*, New York: Columbia University Press.